

Görög Veronika / A ZSIDÓ A MAGYAR FOLKLÓRBAN

Adalékok az etnikai sztereotípiák tanulmányozásához

Jelen írás egy hosszabb lélegzetűre tervezett munka első eredményeiből kíván ízeletet adni. A téma, a *zsidók ábrázolása a magyar folklórban*, a zsidóságra jellemzőnek tartott jegyek feltérképezése a különböző folklór műfajokban szükségszerűen nagy anyagot mozgat meg. Így tehát az itt megadott keretekhez szabottan úgy válogattam, hogy a legalapvetőbbnek tűnő szövegeket vessem elő. Ezek közé tartoznak elsősorban az *eredettörténetek*, melyek a különböző népcsoportok vagy csak a zsidó/nem zsidó csoportok alapvető jegyeinek kialakulásáról számolnak be. Ehhez a műfajhoz tartozó szövegek, cselekmények az idők kezdetére vannak rögzítve, amikor Isten (vagy Jézus) és az emberek még közvetlen kapcsolatban álltak egymással, és amikor az emberek közti hierarchikus viszonyok, a társadalmi kapcsolatrendszerek kialakultak. Röviden szó lesz a *népi archaikus imádságokról* is, melyek a vallásos antijudaista szemlélet megvilágítása szempontjából döntő jelentőségűek. Végül idézek *közmondásokat*, mert ez a műfaj elsősorban forrásnak számítható a sztereotípiák tanulmányozásához.

Mielőtt azonban rátérnék az itt behatárolt anyag tárgyalására, szükséges, ha mégoly röviden is, definiálni néhány, a szociálpszichológiában kimunkált fogalmat, melyek állandó referenciális hátteret szolgáltatnak az identitás kutatásával foglalkozó munkában. Ezek a fogalmak a következők: sztereotípia, etnocentrizmus és előítéletesség.

A sztereotípia fogalmát Walter Lippman vezette be a szociálpszichológiába. Meghatározása szerint a sztereotípia egyoldalú, leegyszerűsített, sematikus kép egy adott jelenségről, melyet az a kulturális közeg formál, amelyben élünk. Az *előítélet* című munkájában G. W. Allport, némileg pontosítva a lippmani definíciót, hangsúlyozza a sztereotípiák értékelő jellegét: „A sztereotípiák nem csupán a világot jól-rosszul leírt képek sorozatát alkotják. A leírásokon kívül értékelnek, ítélik.” Fő jegyeinek a következőket tartja:

- bizonyítás nélküli, rendszeren másodkézből vett megállapítás,
- általánosítás,
- leegyszerűsítésre való hajlam a differenciálás és a teljes kép megismerésének mellőzésével,
- merevség és ellenállás azon tényezők hatásával szemben, melyek nyomán a sztereotípia módosulhatna,
- gyakori érzelmi színezettség,
- nem egyéni, hanem társadalmi jelleg. (Allport 1977)

Az etnikai sztereotípiák, melyek itt minket elsősorban érdekelnek, tulajdonságok definícióiból épülnek fel. Kialakulásukban a kulturális tényezőké a fő szerep, hiszen a sztereotípiák ezen belül az etnikai sztereotípiák századokra visszanyúló hagyományokból táplálkoznak. Szélsőségesen fogalmazva: a hagyomány a nemzedékről nemzedékre átadott sztereotípiák összessége. Ebben a perspektívában azok a kategóriák, rendező elvek, melyeket egy csoport azért alakít ki, hogy képes legyen leírni és értelmezni az általa közvetlenül nem ismert

jelenségeket, s így a „közvetlen személyes tapasztalat világán túlmenően képes legyen elhelyezni önmagát” – a társadalmi identitás magvának tekinthetők.

Az etnocentrizmus fogalma összefügg a társadalmi identitással: arról az ideológiai gondolkodási rendszerről van szó, amely a világot elsősorban a „saját csoport” vonatkozásaiban írja le és értelmezi. Az etnocentrikus nézetekben gyakran nagy hangsúlyt kapnak a csoportok közötti különbségek,¹ és a „másik” (Alter) mint veszély forrása jelenik meg; az etnocentrizmus formáit alkotják a nacionalizmus és a fajelmélet. Amikor bizonyos csoportok a hétköznapi tudatszinten automatikusan negatív előjelet kapnak, ellenszenvet, irtózatot gerjesztenek, akkor beszélünk előítéletességéről.

Az előítéletekkel kapcsolatban megjegyzendő még, hogy etnológusok és szociológusok egyöntetűen azon a véleményen vannak, hogy amíg a kulturális és a vallási előítéletek európai és nem európai társadalmakban egyaránt fellelhetők (a görögök barbároknak minősítették mindazokat a népeket, amelyek nem tartoztak a hellén kultúra hatásvézetébe; a muzulmánok és a keresztények évszázadokon keresztül pogányoknak tekintették egymást), addig a faji előítéletek csak egyes korokban, egyes helyeken, szórványosabban jelentkeztek. A magyar zsidó figurájának bemutatása előtt tisztázni kell, ha csak felületesen is, milyen forrásokra támaszkodik (legalábbis részlegesen) ez a minta. Jelezni kell azt is, hogy részben történelmi okokból, részben a források azonossága miatt, sok az Európaszerte közös elem a zsidók sztereotipikus ábrázolásában.

Ma már elfogadott tényként kezelhetjük azt a megállapítást, hogy az európai antiszemitizmus jelentős mértékben a keresztény egyházak évszázados antijudaista tanítására és igehirdetésére vezethető vissza. Ennek a keresztény antiszemitizmusnak a gyökere a neheztlés, az ellenségesség iránt a nép iránt, melyet Krisztus mártírhaláláért felelősnek tartottak. Ehhez a vallásos életben állandóan aktualizált ellenségességhez hozzájárult a középkori társadalmi építmény, amely a zsidók helyét a társadalom szegélyén jelölte ki. A gettók kialakulása és az endogám életforma felerősítette a távolságot, amely már amúgy is megvolt zsidók és nem zsidók között, az elszigetelődés pedig hozzájárult egy autonóm zsidó kultúra kialakulásához. Ez aztán a „zsidó faj” koncepciójának kialakulásához szolgáltatót – ha nem is alapot, de – érveket.²

Nyíri Tamás teológus az egyházatyák zsidóellenes traktusairól (*Adversus Judaeos*) beszélve megállapítja, hogy a patrisztikus korban „fejlődtek ki azok a toposzok, jellemző képek és fordulatok, klasszikus szidalmak, vádak, káromlások, gondolkodásbeli öntöminták, amelyek meghatározták a keresztények zsidóellenes szemléletét és magatartását a krisztológiában, az egyházatanban és kiváltképpen az egyházi gyakorlatban”. (Nyíri 1986)

Érdemes a legjellemzőbbekből felidézni néhányat, annál is inkább, mert így felmérhetjük hatásukat a magyar folklór szövegekre.

Aranyaszájú Szent János állandó jelzői a zsidókra a követke-

zök: *hitetlenek, imposztorok, szemérmetlenek, vakmerőek, lusták, irigyek, gonoszak, gazok, bűnösök, álnok lelkűek, vérengző lelkűek, vadak, mint a farkasok, kurvákhoz hasonlók, kárhozatra ítétek.*³

Fő bűnül rója föl még a zsidóknak, hogy visszautasítják Jézus tanait, a prófétákat és az evangéliumot, végül, hogy démonlelkűek.

Bernard Blumenkranz *A középkori zsidó a keresztény művészet tükrében* című munkájában rendkívül tanulságos adalékokat nyújt Krisztus és a zsidók kapcsolata írásbeli és képanyagbeli ábrázolásának az idők folyamán változó tendenciáiról. Így megállapítja, hogy attól kezdve, hogy a kereszténység államvallás lett a Római Birodalomban, a keresztény szövegmagyarázók azon fáradoztak, hogy csökkentsék a római fennhatóságok felelősségét Jézus elítélésében és keresztre feszítésében.

Ezt úgy oldották meg, hogy a rómaiak szerepét a lehető legnagyobb mértékben a zsidókra ruházták át. Ez a folyamat a különböző szent szövegek illusztrációiban is megnyilvánul. Az illusztrátorok zsidóknak ábrázoltak mindenkit, akinek bármilyen formában köze volt Jézus elítéléséhez...

A római katonák helyett gyakran középkori kaftánt viselő zsidókat lehet látni a miniatűrökön. A *Máté-evangélium* szövege melletti képeken, ahol Jézus Pilátus által való megveszszőztetéséről van szó – mely kínzásnak szükségszerűen római katonák a kivitelezői –, XIII. századbeli zsidó kalapos hőhérokat lehet látni. Egy másik képen paradox módon zsidónak mutatott figurák Jézussal gúnyolódnak és zsidó királynak titulálják. Ez a megszólítás természetesen abszurd zsidó szájából, de ezt az igyekvő illusztrátor nem vette észre.

Magyarországon a vallási töltésű, az egyházi szemléletet sugárzó zsidóellenesség legtisztább folklórszövegbeli megfogalmazásával az archaikus népi imákban találkozunk. Ezek a több századon át hagyományozott fohászok, ahogy Erdélyi Zsuzsanna és Polner Zoltán gyűjtései tanúsítják, egészen napjainkig fennmaradtak. Ezt a szívós fennmaradást a gyűjtési adatok bizonyítják a legfényesebben. Három év leforgása alatt, jól szervezett gyűjtőmunka eredményeképpen, 6000 imát sikerült Erdélyi Zsuzsannának napvilágra hoznia, melyekből 215-öt közöl az 1976-ban megjelent kötetben. (Erdélyi 1976) Ezekből 38-ban esik szó a zsidókról. A megrajzolt portré homogén. Az állandó jelzők között a leggyakoribbak a *pogány, kegyetlen, pokol, hitlen* (= hitetlen) és a *hamis*. Az imák naturalisztikus részletességgel ecsetelik a Jézust érő kínzásokat: *nút szóval illetik, kő lábához kötik, szent szívét öklelik, szent haját és szakállát tépázzák, dárdaival dárdázzák*. Ezek a képek a népi imákon kívül felfalálhatók a középkori passiójátékokban, szenvedéstörténetekben, énekekben és a kolostori irodalom jóformán valamennyi műfajában.

Mint Erdélyi Zsuzsanna is megállapítja, az apokrif ima „erősen vegyes műfaj, aszerint, hogy a százados szellemi lecsapódásban miként érvényesült a népi szelekció, és mit szűrt ki a közösségi emlékezés”. Ez a megjegyzés, amelyre még a későbbiekben is visszatérek, azért fontos, mert hangsúlyozza, hogy a szájhagyomány továbbadása nem passzív folyamat: azok, akik a szöveget mondják, azonosulnak vele, újraalkotják azt. Ebből következik, hogy olyan folklór alkotást, amellyel elmondóik „nem értenek egyet” nem hagyományoznak tovább.

A két könyvben bemutatott anyagban (Erdélyi Zsuzsanna az ország minden területén dolgozott, míg Polner Zoltán Szeged környékén végzett „mélyfúrás”) a zsidó figura egyforma. A szövegek kivétel nélkül aprólékosan részletezik, milyen rafináltan és kíméletlenül kínozták a *kegyetlen, pogány, hamis, pokol* zsidók az ártatlan Jézust.

Az apokrif imák, melyeket a gyűjtők főleg vallásos, templomba járó idős asszonyoktól hallottak, elsősorban családon belül hagyományozódtak nemzedéki rendben, de terjedtek családon kívül is (búcsúban, kórházakban, iskolákban). Erdélyi Zsuzsanna adatközlői szerint zárandokok, koldusok, búcsúvezetők is propagálták őket.

Záradékként néhány sor idézet Erdélyi Zsuzsanna könyvéből:

„A zsidók hétféle csúfságot követtek el velem:
Kezeimet összekötözték,
Lábaimat összeszőgeztek,
Kezembe csúfságképpen egy nádszálat adtak,
A fejemet tövissel megkoronázták,
Az oldalamat lándzsával átszúrták”

(174-ES SZÖVEG, DOMAHÁZA, BORSOD M. AZ ADATKÖZLŐNŐ 1900-AS SZÜLETÉSŰ).

Jézus imádkozik:

„Kegyetlen zsidók megfognak,
Magos keresztrefeszítenek,
Jobb oldalom kinyiccsák,
Piros vérem kioncsák,
És epével, méreggel itassák, ámen”

(146-OS SZÖVEG, AZ ADATKÖZLŐ, BUKOVINAI SZÁRMÁZÁSÚ NŐ 1914-BEN SZÜLETETT).

„Szent szakállát kiszagatták,
Szép orcáját megköpdösték”

(171-ES SZÖVEG, MAROSLELLE, CSONGRÁD M. AZ ADATKÖZLŐNŐ 1897-ES SZÜLETÉSŰ).

A rituális alkalmakhoz kötött apokrif imákban talált sztereotípiákat érdekesen egészítik ki azok, melyeket a közmondásokban lehet találni, vagyis abban a műfajban, mely nem régmúlt, *ante historiam* eseményekhez kötődik, hanem, legalábbis elméletben, gyakorlati tapasztalatokat leszűrő bölcseségeket, a tapasztalatok kikristályosodását van hivatva képviselni.

A kérdés, hogy milyennek mutatják a magyar közmondások és szokások a zsidót, már foglalkoztatott egy folkloristát, Flesch Ármint. (Flesch 1908) Itt a továbbiakban az általa idézett anyagra hivatkozom.

Tanulságos elsőnek azokat a mondásokat, szólásokat idézni, melyek a zsidók vallási státusát, a kereszténységhez való kapcsolatát érintik, minthogy így össze lehet vetni őket a több századon át hagyományozódó apokrif imák sztereotípiáival.

A zsidó kollektív tudatban egyes nem zsidó ünnepek – melyek a keresztényekben a zsidóellenes érzéseket fokozhatják – megfélemlítettséget, szorongásokat váltanak ki. Ezeket a rettegeket diagnosztizálják a módások: „Fél, mint nagypénteken a zsidó”, „Fél, mint keresztől a zsidó”. A zsidóknak a keresztényektől való különállását és Jézussal szemben táplált idegenkedését ölti tréfás szavakba és inkább rossz-, mint jóindulatú formuláskába egy másik mondás: „A zsidónak nincs Krisztusa, nincs is annak mennybe jussa, van neki egy zöld papucs, azzal csúszik a pokolba.” Itt a zsidók és Jézus közti kapcsolathány igazi depriváció formáját veszi fel, mintha a mennyországból való kizárás igazolná azokat a kizárásokat

(numerus claususokat), amelyek a zsidósors velejárái. A „Zsidó az ördög fúrója” megint hasonló kizárásos mechanizmus szerint működik, hiszen nem Istenhez, hanem a zsidókeresztény panteon negatív alakjához társítja a zsidót. A „Három görög, három török, három zsidó kilenc pogány” mondás a tradicionális miliókre gyakran jellemző intoleranciát példázza, melynek logikája szerint mások istene nem isten, mások vallása nem vallás, és akik nem abban az istenben hisznek, akiben „mi”, azok pogányok. Ugyanakkor egy másik proverbium a kisebbségi vallási csoportokban erős szolidaritási hálózatot vél felfedezni: „Összetartanak, mint a zsidók vagy a lutheránusok.” Ez az értékelés nem egyértelmű. Lehet dicsérő, elismerő értelme, de lehet vád is: a zsidók és a lutheránusok csak hitsorsosaiknak kedveznek.

A közmondások világában éppen úgy, mint a mindennapi nyelvhasználatban élő, zsidókkal kapcsolatos sztereotípiákban egy ellentmondásos, ambivalens kép jelenik meg, amit a következőképpen lehet megfogalmazni: a zsidók kizárandók, mert mások, mint mi, a zsidók kizárnak minket (az érdekszövetségekből, jó helyéről stb.), mert mások vagyunk, mint ők. Hogy a kétfajta „kizártság” mégsem azonos, s a zsidók vannak az igazi veszélyeztetett helyzetben, azt az olyan sztereotíp kifejezések tükrözik, mint „Nyöszörög, mint a zsidóban a fájdalom”, „Jár, mint a zsidóban a fájás”. A „Nyugtalan, mint a bolygó zsidó” szintén a zsidók riadtságának, gyökértelenségének, biztonságérzet-hiányának leletképe. Evvel függ össze a szebb idők eljöttében való reménykedés is: „Várja, mint zsidó a messiást.”

A zsidó gyenge társadalmi pozíciójára, kiszolgáltatottságára, még a paraszténál is alacsonyabb státusára utal a „Félre zsidó, paraszt jön” mondás. Az „Úgy (vagyis rosszul) jár, aki a zsidónak nem köszön” kétféleképpen értelmezhető: számolni kell a zsidóval, pozíciója csak látszólag gyenge, ha ujjat húz vele az ember, baj lehet belőle. A másik, „erkölcsösebb” feltételezés szerint a mondás arra figyelmeztet, hogy egy gyenge pozíciójú emberrel is udvariasan kell bánni.

Azt, hogy a zsidót éppen olyan szinten tekinti *idegennek* a népi szemlélet, mint például a görögöt, kiderül a következő véleményezésekből, ahol együtt emlegetik más népekkel: „Udvarias görög, buta zsidó, becsületes cigány lehetetlenség”, „Ravasz, mint a zsidó-görög”.

A zsidók gazdasági funkciójára, kereskedelmi tevékenységére utal több mondás: „Ritka vásár zsidó nélkül”, „Eb a zsidó kereskedés nélkül”, „Egy zsidó nélkül megeshet a vásár” (de sok nélkül nem). „Alkuszik, mint cigány a lóra, zsidó a gypjúra.” A „zsidó kézre került” mondás pedig egyszerre mutatja a félelmet és ellenérzést az iránt, hogy magyarok birtoka, vagyona zsidókhoz, vagyis idegenekhez jusson.

A kereskedelmi tevékenység egyébként azért is ébreszt idegenkedést, mert az a gyanú kíséri a népi gondolkodásban, hogy együtt jár a csalással. Erre utalnak a következő mondások: „Ritka zsidó csalás nélkül”, „Csal, mint a zsidó”, „Igaz vagy te is, mint a zsidó fontja”, „Megvagyok, mint a zsidó fontja”.

Idézzünk fel még egypár szólást, melyek – ha a hierarchikus viszonyokra utalnak is, bizonyos esetekben az együttélés intímabb, háziasabb formáit jelzik. Ilyen az „Asszonyok zsidaja”, vagy a „házi zsidó” (X-nek a „házi zsidaja”) formula. A zsidó étkezési szokások ismeretére vall a „nem kóser” jelző széles elterjedtsége: „Van, mint a zsidónak szegett szalonnája” (vagyis nincs)? „Mosolyog, mint Mózes a moslékra” (hasznavehetetlen dologra). A „Zsidó van a házban” mondás, amivel azt az embert taksálták, aki nem emelte le a kalapját (hasonlóan

a vallásos zsidóhoz), amikor egy házba lépett, szintén egy valószínű szokás ismeretét bizonyítja.

Utolsónak jelezzük a Flesch Ármin szerint „közszájon forgó szólást”: „ha te vered az én zsidómat, ütöm én a te zsidódat”. A frappáns formula, mely önmagában egy szociálpszichológiai tanulmány tárgyát képezhetné, a maga kedélyeskedő stílusában utal a zsidó személyhez kötött pozíciójára – jobbágyhoz, rabszolgához hasonlóan –, hiszen az úrnak verési joga van, és birtokának számítja „zsidáját”. Az érdekviszonyok hálózatában, mely a tehetős keresztényeket egymáshoz köti, a zsidóknak megvolt a maguk instrumentális fontossága: nem azért nem szabad a zsidót verni, mert ember, hanem mert ezáltal hűbéres ura megkárosodik. A mondás humoros tónusa azt is jelzi, hogy az idézett tevékenység nem a tragikus, hanem a komikus regiszterbe tartozik.

A népi archaikus imádságokban és a közmondásokban szereplő sztereotípiák rövid áttekintése után térjünk át az eredetmondákra, mégpedig azokra, melyeknek elsődleges célja különböző népcsoportok identitásjegyeinek meghatározása és kiosztása.

Ezek a szövegek sematikusan három fajtára oszthatók. Az elsőkben a csoport *saját* identitását igyekeznek megfogalmazni, és a többi csoport csak összehasonlítási alapként szerepel; a második esetben a fő cél egy vagy több *másik* csoport definiálása (a saját csoport, amennyiben szó esik róla, csak referenciaként szerepel); a harmadik típusú szövegek a *saját* csoport és a *többiek* sajátos jegyeinek egyidejű meghatározását célozzák meg.

A csoportidentitás jegyei legtöbbször konkrét tulajdonságok, melyek egyszerű dichotómia szerint rendeződnek, pozitív vagy negatív színezetűek. Azok a szövegek, ahol az identitási jegyek eredetében az emberek viselkedése is szerephez jut, *(felelősek azért, amik lesznek)* szembeállíthatók azokkal, ahol az emberek sorsa a *véletlenül múlik*, a fátum játszik csak szerepet vagy az isteni akarat.

Az egyetemes vallások nagy részében az első ember vagy az első emberek viselkedése határozza meg a leszármazottak sorát. A legillusztrisabb példa erre, természetesen a bibliai történet a bűnbeesésről, mely egyértelműen az emberi *felelősségtudatra* épül.

A „Földi javak felosztása” BN 771* eredetmonda a *saját csoport* (magyar) szemszögéből nézve, a *saját csoport* helyzetét magyarázva, önironikus, tréfálkozó hangnemben egyidejűleg tárgyalja az általa ismert *más* csoportok jellemzésére is. A jellemzések világosan kiderül, melyek azok a népek és etnikai csoportok, amelyek a magyar népi tudatban a legismertebbek. A zsidóság besorolása szempontjából az tűnik fel legjobban, hogy a cigányokkal együtt a zsidók éppen annyira idegennek, *másnak* számítanak, mint a németek, a törökök (ez a két legismertebb „külső” idegen), valamint az angolok.

Berze Nagy János katalógusában hét változatát adja meg a mondának. A szövegek közlési dátumai a századforduló tíz évére terjednek ki (1895 és 1905). Az újabb szövegeket 1960 és 1977 között gyűjtötte Bosnyák Sándor, Égető Melinda, Lammel Annamária és Nagy Ilona. Az újabban talált szövegek struktúrában és szemléletben teljesen megegyeznek a régiekkel, így a Berze Nagy János által megadott típusvázlat érvényben marad:

Istent a nemzetek sorban felkeresik, hogy földi javakat adjon nekik. Ezeket csak a legelső kapja meg. Amint ezt az utána menők megtudják, valamennyien más és más indulatos felkiáltásban törnek ki, melyben valamely feladatra vagy foglalkozásra vonatkozó célzás van elrejtve. Isten mindenkinek adja, amire felkiáltása utal. De mutassunk be egy szöveget:

KI MIT KAPOTT AZ ISTENTŐL

Megy a török az Úr Jézushoz:

– Uram add nekem a Szentföldet.

– Na jó, hát legyen a tiéd, felel Jézus,

Indul azután a nimet:

– Uram add nekem a Szentföldet,

– Má nem adhatom me a töröknek adtam.

– Hm, hm szép dolog.

– Na jó, hát legyen tied a szép dolog.

Nem hagyja anyyiban a magyar, felkerekedik és megy egészen a Jézus trónusáig:

– Uram add nekem a Szentföldet.

– Má nem adhatom, mer a töröknek attam. Többen is kérték, de senkinek sem attam.

– Hm, hm nagy dolog.

– Na jó hát legyen tied a nagy dolog.

De a zsidó sem hagyta a koncát, felszedi a sátorfát, meg a csomó puját s megy az Úrhoz

– Uram add nekem a Szentföldet.

– Má nem adhatom, me a töröknek adtam oda. Ne is háborgassatok me senkinek se adhatom oda már.

– Hm, hm, csupa család.

– Hát legyen tied a család.

Ezért van az, hogy a nagy dolog mingyá a magyar nyakába szakad, a szép dolog meg a németébe, a Szentföld a töröké. De a család az a zsidóé.

PATÓHÁZA (SZATMÁR MEGYE). 1894-BEN PUBLIKÁLTA BARTÓKJENŐ. BERZE NAGY, II. KÖTET, 332. LAP.

A történetből egyértelműen az derül ki, hogy azok, akik elmondják, úgy tekintik, *nem voltak felelősek* sorsuk alakulásáért, isteni önkény – azt lehetne mondani: szeszély – juttatta nekik a „földi javak” kevéssé vonzó fajtáját: a „nagy dolgot”, a keserves, munkás életet. Ha közvetve is, kimondatlanul is, ez a szöveg az isteni bölcsesség bírálataként is értelmezhető. Ugyanakkor azok, akik ezeket a mondákat mesélik, vigasztalhatják is önmagukat: mi nem tehetünk róla, hogy így alakult, Isten akarta így, szándékai kifürkészhetetlenek, bele kell nyugodni akaratába.

Érdekes és elgondolkodtató tény, hogy a szövegek nagy részében a különféle csoportok képviselői egyaránt a Szentföld után vágódnak, identitásukat a Szentföld birtoklásával akarják fémjelezni. Szemükben a Szentföld Istenhez és fiához való közelséget biztosítana. Ne felejtjük el, Jézus szülőföldjéről és a bibliai történések színteréről van szó. Az, hogy ez a hön vágyott terület a legtöbb szövegben a töröknek jut, történelmi reminiscenciákra utal; ez annál is elfogadhatatlanabbnak tűnhet a vallásos hívők szemében, hogy számukra a török „pogány”, „hitetlen” nép. Itt kell megjegyezni, hogy két szövegben, melyet 1968 után gyűjtött Nagy Ilona, a zsidó járul elsőnek Isten elé, és ő kapja meg a Szentföldet. Kétség sem fér ahhoz, hogy ez a változás Izrael állam létével van kapcsolatban, melyről a történet elmondójának tudomása volt.

A zsidóknak adott tulajdonságok, melyek minket itt első sorban érdekelnek, nem egyértelműek; vannak pozitívna és negatívna besorolható jelzők, melyek a zsidók iránt táplált ambivalens érzelmeket tükrözik. A *nagy szerencse*, *nagy huncutság* inkább elismerést fejeznek ki, az *álnok huncutság*, a *nagy hamisság* és a *nagy család* viszont a negatív pólus felé közeledik. Egy szövegben Isten azt a képességet juttatja a zsidónak, hogy *a világ összes országában meg tudjanak élni*. Ez a realitásban gyökeredző tulajdonság (diaszpóra) mint értékjelző a pozitívna közé számítható. A *csalással* kapcsolatos jelzőkhöz még azt

kell hozzátenni, hogy ezek a népi tudatban majdnem automatikusan együtt járnak a kereskedői tevékenységgel, ami *nem számít munkának*. Ha valaki abból megél, az már majdnem arra bizonyíték, hogy csaló. Munkának a parasztok (s valószínűleg a munkások is) csak a fizikai munkát tartják. Ezzel is magyarázható a nadrágos emberekkel szembeni, gyakran tapasztalt bizalmatlanság. Több szövegben, ahol a zsidót csalónak kvalifikálják, beszédmódját is kifigurázzák. Ez a nyelvi gúny a zsidóval kapcsolatban több folkról műfajban föllelhető; leggyakrabban a népszínművekben és a tréfás anekdotákban.

A „Földi javak szétosztása” eredetmondához, mely mint látuk, több csoport identitásának megfogalmazását célozza, egy másik eredettörténet kapcsolódik, melynek középpontjában a zsidó identitás áll. Ez az eredetmonda, melyet a folkloristák *Miért nem esznek a zsidók disznóhúst* címmel tartanak számon, egy olyan kérdésre ad választ, mely a keresztény világot kezdetektől foglalkoztatta: nevezetesen a rituális étrendi törvények legláthatóbb része, a disznóhús tabuja. Mint első pillantásra látni fogjuk, a folklór szövegek nyújtotta interpretáció elég meglepő eredménnyel jár: a zsidók azért nem esznek disznót, mert ha ezt tennék, önmagukat ennék meg, azaz a zsidók – disznók. Ez a tétel a középkortól kezdve egyaránt föllelhető antiszemita orientációjú népi szövegekben és nem népi forrásokban.

Ez az eredettörténet a Krisztusra vonatkozó legendakörbe tartozik, és ismert több európai országban.

A szövegek általában rövidiek. Két altípust különböztethetünk meg:

a) Egy *fősvény* zsidóasszony – hogy ne kelljen alamizsnát adnia a koldus képében járó Jézusnak – letagadtatja magát gyermekeivel, miközben ő az ágy alatt vagy egy teknő alatt (ahol a kenyeret dagasztotta) rejtőzik el. Jézus büntetésből disznóvá változtatja őt, gyermekeit pedig malacokká.

b) A zsidók próbára akarják tenni Jézust. Elbújtatnak egy asszonyt egy teknő alá, és Jézustól megkérdezik, mi van a teknő alatt. Jézus azt válaszolja, hogy egy anyadisznó kilenc malacával. Mikor felemelik a teknőt, azt találják, hogy Jézus igazat mondott.

Első benyomásra az tűnik fel, hogy a történetből teljes mértékben hiányzik az alapvető krisztusi erény: az irgalmasság. Az olyan egyszerű emberi gyöngésséggel szemben, mint a fukarság, vagy akár a hitetlenkedés, nincs arányban a büntetés, amely kegyetlennek minősíthető.

Claudine Fabre szerint (Fabre 1982) a magyarázat a műfaj eredetében található. Ha ugyanis az Egyház által hivatalosan elfogadott, kanonizált evangéliumi szövegekben Krisztus gyermekkoráról nem történik említés, egy gazdag, *nem kanonizált* hagyománynak a hőse a gyermek Jézus öt és tizenkét év közötti életkorában. A gyermek Jézus olyan csodákat hajt végre, melyek gyakran kegyetlen tréfák formáját veszik fel. A csodák áldozatai részben játszótársak, részben felnőttek, akikkel vándorútja során akad össze. A magyar folklórkincsben hiányzik ez a gyermekfigura (a csínyek elkövetője a felnőtt Jézus), de a görög, örmény, arab és francia legendamesékben gyakran lehet találkozni a gyermek Krisztussal mint főhőssel. Az egyházi főhatóságok a IV. századtól kezdve apokrifnek minősítik ezeket a drasztikus csínytevéseket bemutató szövegeket, de a tilalom ellenére egészen a reneszánszig megtalálhatók a prédikátorok szövegeiben, a templomi ikonográfiában és az egyházi kéziratokban. Később, amikor az egyházon belül a konzervatív erők ezen a téren győzelmet aratnak, egyedül a szájhagyomány őrzi meg őket a gyermek vagy a felnőtt Jézussal kapcsolatos legendaciklusokban.

A zsidó/disznó kapcsolat, illetve azonosság több évszázadon át állandó témája volt különböző európai országok folklórnak, de legjobban Németországban volt elterjedve. A német karneválban igen gyakran föllelhető figura a disznófejű, vörös hajjú, rozdsaszínű zsidó. A zsidókat szoptató koca egészen a reneszánszig sűrűn szerepelt a keresztény ikonográfiában. A XIV. századtól kezdve a speciális zsidó eskütétel úgy zajlott, hogy az esküt tevő zsidót meztláb egy disznóbőrré állították, mely úgy volt kiterítve, hogy az emlékek felfelé álljanak, és a zsidók lába azokat érje eskütétel közben. (Az ezt megelőző időkben, a XII. században, kecskebőr volt a disznóbőr helyén, mely kecske az ördögnek volt a szimbóluma. Emlékezzünk a közmondásra: a „Zsidó az ördög fűrója”).

A megaláztatásnak szánt esküforma, éppen úgy, mint a szoptató koca, a zsidó/disznó azonosságot volt hivatva jelképezni.

Maga Luther így ír le egy, a wittenbergi templomot ékesítő kőfaragásos díszítményt: „Wittenbergi templomunkban van egy kőből faragott anyakoca; alatta malacok és zsidók fekszenek, a rabbi meg a koca mögött áll. Jobb kezével a koca jobb lábát emeli fel, bal kezével pedig maga felé húzza az állat csecset. A rabbi lahajlik a koca alá, és mélyen elmerülve olvassa a Talmudot.” Ehhez hasonló portrék számos más helyen, templomokon, középületeken és magánházakon is láthatók voltak: Frankfurtban a hídkapun, a salzburgi városházán, Magdeburgban, Regensburgban, Bázelen, és egyebütt. A frankfurti zsidó közösség több ízben ajánlott komoly pénzszegeket a megalázó festmény eltávolítására és mással való helyettesítésére, de a város a XIX. századig elutasította kérésüket. (Petzoldt, 1986)

Ezután a bevezetés után mutassuk be a szövegeket. Mint-hogy a zsidó identitás szempontjából kulcsfontosságú adalékokról van szó, igazoltnak tűnik több szöveg bemutatása.

Kéziratban nyolc magyar szövegről tudunk, Berze Nagy János (BN779VIII) pedig hét szöveget hoz katalógusában, amelyekben a fősvény asszony nem minden esetben zsidó. Az itt bemutatott második kiadatlan mondat Gyivicsán Anna bocsátotta rendelkezésemre.

HOGY LÖTT A ZSIDÓBÚ DISZNÓ?

Mikó Krisztus Urunk a földön járt, bémönt é' zsidóhon, osztán a zsidó a teknő alá bütatta a gyerőkejit. Krisztus Urunk kérdőszte: Mi van a teknő alatt? Oszt' asz'on'ta: Disznó. Akkó disznójé váltak a gyer'ökök.

(TISZAHEGYES)

KÁLMÁNY: SZEGED NÉPE

GYIVICSÁN ANNA: MIÉRT NEM ESZNEK A ZSIDÓK DISZNÓHÚST?

Amikor a zsidók az első Zöld csütörtökön éjszaka Jézus Krisztust megkínózták, ki is nevelték, csúfolták. Mindenféle találos kérdést adtak fel neki és azt mondták: „Ha te Isten fia vagy, akkor mindent tudnod kell. Mondd meg nekünk azt vagy ezt.” Öreganyjukat egy nagy teknő alá rejtették és megkérdezték: „Találd ki, mi van a teknő alatt.” Jézus Urunk hal-kan így válaszolt: „A teknő alá egy anyadisznót dugtatok el kilenc malacával.” Erre nagy nevetés támadt. „No, ugyan ezt jól találd el!”, mondták. Felemelték a teknőt, és mi történt? Öreganyjuk helyett tényleg ott volt az anyadisznó kilenc malacával. És hát, hogy a zsidók nagyanyja így átváltozott, attól az időtől azért nem eszik a disznóhúst.

Informátor: Vargáné Báti Mária 69 éves Püspökhatvan (Pest megye)

1963-BAN GYÚJTOTTE LAMI ISTVÁN.

MIÓTA NEM ESZNEK A ZSIDÓK DISZNÓHÚST?

Mikó Krisztus Urunkat fő'feszítették a zsidók, a kanász ott legöltetött; oda mönt a disznó, oda dörgölte az ódalát a kö-rösztfáhon, oszt' a zsidók nem tuggyák, hogy mölik ódalát dörgölte oda, azúta nem is ösznek disznó húst, hogy abbu' az ódalúbul né ögyenek, a möliket a kö-rösztfáhon dörgöl' a disznó.

KÁLMÁNY: SZEGED NÉPE

Az első szöveg sémája teljesen megfelel a típusvázlatnak bár egy különbség megfigyelhető. Jézus érdeklődik a gyermekek apjától, mi van a teknő alatt, és nem az apa szándékozik próbára tenni az Urat. A gyermekek apjuk hazugsága nyomán válnak disznóvá, anélkül, hogy Jézus egy hangos szót is kiejtene (gondolata is elég). A metamorfózis egy felelőtlen füllenés következménye.

A következő, 1953-ban gyűjtött szövegben viszont a Jézus által kimért büntetés indokolást nyer. A zsidók csúfolják és kínozzák Jézust, nem hisznek hatalmában. Az átváltoztatás így „logikus”, Jézus bizonyítékát adja csodatevői képességeinek. Az esemény időpontja is meghatározott zöldcsütörtök a keresztre feszítés előtt.

A harmadik, szintén rövid szöveg rendhagyó: a keresztre feszítés motívuma kapcsolódik a disznóhús tabujához. Az asszociáció logikája párhuzamon nyugszik: a zsidókat egyformán jellemzi a Krisztustól való távolság és a disznóhús fogyasztásának erőteljes visszaautásítása. Velük ellentétben, a keresztények a Krisztus közelségét keresik és a disznó emblemikus állatuk lett.

Mind a három szöveg – mint az itt be nem mutatottak is – egyértelműen büntetésként állítja be a sertéshús fogyasztásának tabuját, mely ugyanakkor szükségszerű, hiszen a zsidó, ha disznót enne, saját húsát-vérét fogyasztaná, metaforikusan a családi kannibalizmus vétkét követné el. Ugyanakkor, a keresztények szemében az igen erős rituális tilalakkal körül-bástyázott lemondás a disznóhús fogyasztásáról súlyos áldozatnak tűnik. Elképzeléseik szerint a frusztráció, amit kivált, különféle bűnös, gyanús akciókba sodorhatja a zsidókat, beleértve a rituális gyilkosságot is. Ez az irracionális koncepció hozzájárult ahhoz, hogy a zsidóélet különbözőképpen tematizált gyanúk tárgyát képezze a keresztények kollektív tudatában. Így például a népi képzeletvilág a körülmetélést a kasztrációval azonosítja. Némely XV–XVIII. századbeli olasz *Commedia dell'arte* darabban, a műfaj neve a zsidókra utal (Giudiata), az egyik standard főhős a rabbi, aki kezében egy disznóoló késhez hasonló nagy késsel hitsorsosait üldözi.

Az itt bemutatott anyag alapján két pontot emelnék ki átmeneti konklúzióként.

Kétséget kizáróan úgy tűnik, hogy a magyar folklór zsidójának karakterológiája elsősorban az egyház antijudaista tétélein alapul. A kollektív tudat háttérében a Krisztu-sóló zsidó figurája húzódik meg.

A sztereotípiák kialakulásának másik tápforrása történelmibb természetű. Történelmi kényszereknél fogva, amire itt nincs mód kitérni, a zsidóság olyan foglalkozási ágakra volt utalva, melyek idegenek voltak a néptől, elsősorban a parasztságtól, következésképpen azok művelői szintén idegeneknek számítottak. Bármily szükséges volt is a kereskedelem gazda-

sági szempontból, a vele kapcsolatos értetlenség és bizalmatlanság nem szűnt meg. Gondoljunk a klisékre: a kereskedelem nem igazi munka: akinek a keze közt pénz fordul meg hivatászerűen, annak biztosan sok van belőle, s ha sok van, azért van, mert másokat megkárosít.

Meggyőződésünk szerint a már összegyűjtött, de itt nem szereplő folklór anyag feldolgozása során a fenti kép finomulni fog, de döntően nem változik: a zsidó nem egy más vallású magyar, hanem egy idegen, éppen úgy, mint a cigány, akkor is, ha természetesen a két „belső idegen” portréja különbözik. A két idegen csoport különbözőségének és azonosságának fölgöngyölítése a sztereotípiakutatásnak érdekes feladata lehet.

JEGYZETEK

- 1 Csepeli György az etnocentrikus üzenet veszélyessé válására példaként idézi a következő szállóigét: „Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita” lásd *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest, 1984.
- 2 A keresztény egyházak szerepének és felelősségének kérdését a zsidók iránt tanúsított ellenséges nézetek elterjedésében – melyeknek, mint mondtuk, magja az a tétel volt, hogy a zsidók Krisztus legfőbb ellenségei – csak XXIII. János pápa kezdeményezésére vizsgálták felül. Az 1965-ös *Nostra Aetate* kezdetű pápai enciklika negyedik pontja megállapítja, hogy a zsidó nép nem áll átok alatt, mert nem felelős Jézus keresztre feszítéséért. Az új teológiai felfogások értelmében, melyeket a 70-es években ismertek el, Isten nem vonta vissza Izraellel kötött szövetségét, következtetéképpen a zsidóság történelmi küldetése nem ért

véget a Második Jeruzsálemi Szentély pusztulásával. Egyidejűleg elítélték az antiszemitizmus minden időkből való minden megnyilatkozási formáját.

- 3 Az idézett jelzők forrása Aranyszájú Szent János prédikációi, aki konstantinápolyi püspök volt 397 és 404 között. *Patrologiae Graecae* Jaen–Paul Migne kiadásában. Paris, 1862.

BIBLIOGRÁFIA

- Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1977.
- Blumenkranz, Bernard: *Le Juif médiéval au miroir de l'art chrétien*. Paris, 1966.
- Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest, 1976.
- Fabre–Vassas, Claudine: „L'enfant, le four et le cochon” 155–177. in: *Le monde Alpin et Rhodanien* 1982.
- Flesch Ármin: *A zsidó a magyar közmondásban 176–193*. IMIT Évkönyv 1908.
- Noirs et Blanc. *Leur image dans la littérature orale africaine. Étude, anthologie* Paris, SELAF, 1976.
- „The Gypsies in Hungarian Oral Literature” *New York Folklore*, 1985. 149–160.
- Görög Veronika: Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete: a teremtés-történet újratereztései. *Etnographia* 1986/1. 23 13–24.
- Kálmány Lajos: *Szeged népe II*. Arad, 1181–82.
- Lippman Walter: *Public Opinion*. New York, 1922.
- Nyíri Tamás: „Előszó helyett” 5–23. in: Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*. Budapest, 1986.
- Petzoldt Leander „The Eternal Loser: the Jew as Depicted in German Folk Literature” 28–48. in: *International Folklore Review*, 1986. nov. 4.
- Polner Zoltán: *Föld szülte fáját. Szeged környéki ráolvasások és népi imádságok*. Szeged, 1978.

Hárs György Péter versei

IOGAR ÁROK

Elfeledésre ítélték az istenek engem –
 úgy szövik álmaikat hogy előlem
 elfödi hátuk a célt.
 És a szavakból már-már röppen a lélek –
 súlytalanul az időben akár
 szeptemberi égen a hold.
 Meg nem méretik itt a halandó. Áll csak –
 megbabonázva eláll idekint és
 nézi ez ősi közönyt.
 Nézi a tölgyfát: megkoronásult önzés –
 s önmaga árnyékába takartan
 hajlik eléje a rét.
 S tudja hogy innen pár lépés csak az árok –
 ám régóta az arca se fordul
 nyugtalan arrafelé.
 Kérdőn néznek a mélyből így is a csontok –
 s rárimelnek a rozsdás balták
 s elfoszló takarók.
 Ott a határ. Ezt hirdeti némán minden. –
 S mert nem lépheti át eleven lény
 élnie itt se lehet.

FÁKIA ROMJAI

Hát ezentúl már mit s minek hiszünk?
 Fa lép élénk vagy szárnyas óriás –
 s amott e fénylő folt vajjon a tenger-e –
 vagy anyánk teste – hullám és korall.
 Mert jött miközénk egy szenes szavú ember.
 S megrontó szemeit fölemelte reánk.
 És mondott száz imát.
 És nem hallgatták meg sosem.
 De a folyók már indulóban vannak.
 És országszerte temetkezni kezdtek.
 Mutatván: lángoló még az égiek haragja.
 S van még esélye néha a hirtelen szeleknek.
 Ám mindez a múlté.
 Őrzik krónikák. Őrzik térképek –
 furcsa sóhajok.
 S itt e pára által elhagyott vidéken
 biceg a láb. Sajog.